

TARİH METAFİZİKLERİNİN YAPISI

THE STRUCTURE OF METAPHYSICS OF HISTORY

Prof. Dr. Ayhan Bıçak

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü

Özet: Tarih metafizikleri, insanlık tarihini, akıl, köken, yasa, gaye, ilerleme, anlam gibi kavramlardan hareketle bütünlüklü bir şekilde açıklamayı amaçlamaktadırlar. Bu kavramlara yüklenen anlamlar ve birbirleriyle ilişkisi tarih metafiziklerinin özelliklerini ortaya koyar.

Anahtar Sözcükler: Tarih, metafizik, köken, akıl, özgürlük, zorunluluk, ilerleme, anlam.

Abstract: *The Structure of Metaphysics of History.* Metaphysics of history aims to explain the history of humanity as a systematic wholeness. The systematic wholeness explains by the concepts as reason, origin, law, progress and meaning.

Key Words: History, metaphysics, origin, reason, freedom, law, progress, meaning.

İnsanın kendini açıklama tarzlarından biri olan tarih düşüncesi, insanlık tarihi boyunca çeşitli kültür ve medeniyetlerde farklılıklar göstermiştir. İnsanın evrendeki konumunu ve tarihsel süreci belirleyen değerleri konu alan tarih düşüncesi, en önemli değişikliklerinden birini Yeniçağ Avrupa medeniyetiyle birlikte geçirmiştir. Söz konusu dönemde, tarih düşüncesi, tarih metafiziğine dönüştürülmüştür. Aşağıda tarih metafiziğinin temel özelliklerinin neler olduğu incelenmektedir.¹

Yeniçağ Avrupa Medeniyeti içinden çıktığı Hıristiyan medeniyetinin değerlerinden uzak durmaya ve hatta ona zıt düşünceler üretmeye büyük gayret göstermiştir (Duralı 2003, 53-56). Yeni medeniyet, eski medeniyetin evren tasavvurunu büyük ölçüde değiştirmiş, din temelli evren tasavvuru yerine, felsefe-bilim temelli bir evren tasavvuru süreç içinde benimsemiştir. Evren tasavvurunun değişme sürecinde, insan anlayışı da değişmiş, yeni anlayışa göre, insan, ilahi bir kaynakla ilişkilendirilmekle birlikte, dünyadaki yaşama şartlarını kendi iradesiyle oluşturduğu görüşü ağırlık kazanmaya başlamış, insanın bu dünyadaki amacı da yeniden belirlenmiştir. İnsanın nasıl oluştuğu, nasıl yaşadığı, görevinin ve gayesinin ne olduğu sorularını felsefi açıdan cevaplandırma denemeleri tarih metafiziklerini ortaya çıkarmıştır. Başka bir deyişle, Hıristiyanlığın sunduğu evren tasavvurunun yerini almaya çalışan felsefi sistemlerdir

Evren tasavvurunun değişim sürecinde, Kilise önemli tartışma noktalarından biri olduğundan, Kilise'nin çeşitli alanlara ilişkin din temelli açıklamaları da tartışılmıştır. Bu bağlamda, insanın kökeni, nitelikleri ve ödevlerinin yeniden tanımlanıp, yeni bilgi anlayışı çerçevesinde ele alınması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Stoacıların öne sürdüğü, insanı, kendi iradesiyle açıklamak, insanın hiçbir dış güç olmadan, kendi kendine yüklediği değer güncelleştirilerek, doğal haklar şeklinde Yeniçağ düşüncesine sokulması, yeni yaklaşımın ilk aşamalarından biri olmuştur (Cassirer 1984, 170-171). 17. yüzyıl düşünürlerine göre akıl, özerk ve bağımsızdır. Hiçbir dış yardıma ihtiyacı yoktur. Ona böyle bir yardım sunulsa bile, akıl bunu kabul etmez. O, kendi yolunu kendi bulmak

¹ Bu çalışma, *Tarih Düşüncesi 4 Tarih Metafizikleri* adlı kitabımın 1. Bölümü esas alınarak hazırlanmıştır. Burada yapılan değerlendirmeler, *Tarih Düşüncesi 1 Tarih Düşüncesinin Oluşumu*, *Tarih Düşüncesi 3 Tarih Felsefesinin Oluşumu* ile Kant, Condorcet, Hegel, Comte, Marx, Spengler gibi tarih metafizikçilerini konu alan *Tarih Düşüncesi 4 Tarih Metafizikleri* adlı kitapların içeriklerine dayanılarak yapılmıştır. Konuyla ilgili daha fazla bilgiye ihtiyaç duyanlar adı geçen kitaplara bakabilirler.

ve gücüne inanmak zorundadır. Bu ilke tüm doğal hukuk sistemlerinin çıkış noktası olmuştur (Cassirer 1984, 173). Böylelikle doğa, özellikle de insan doğası, yeni bir çıkış alanı olarak kabul edilmiştir. İnsan doğal bir varlık olarak tanımlandığında, onun ürettiği şeylerin de doğal kaynaklı olması gerektiği çıkarımı yapılmıştır. Bu çıkarıma bağlı olarak, Kilisenin meşruluk verme hakları ortadan kaldırılmış, yerine yeni meşruluk kaynakları aranmıştır. İnsanların benimsediği hakların doğa kökenli olduğu görüşünden hareketle, *doğal hukuk* görüşü, siyaset alanında kullanılmaya başlanmıştır.

Din dışı bir anlayışta, insanın anlamı nasıl kurulur? sorusu, tarih metafiziklerinin zeminin oluşturan unsurlar arasındadır. Evrim öğretisine kadar, yaratıcı Tanrı, insanı anlamlandırmada kullanılmıştır. Modern dönemde insanın asıl anlamı, anlam üreten yetenek olan akıl aracılığıyla verilmeye çalışılmıştır. Akıl, yaratma gücüne sahip olduğundan, insanı anlamlandırmada tam yetkili sayılmıştır. Akılın insanı anlamlandırmada kullandığı unsurlar, akıl, haklar (can güvenliği, mülkiyet, seçim), özgürlük, gaye, yasa olmuştur. İnsanı anlamlandırma çabaları, tarih metafiziklerini ortaya çıkarmıştır. İnsanı anlamlandırmada kullanılan kavramlar, insan doğasında kendiliğinden olduğu varsayılmışlardır. Kökende ya da ilkede içkin olan bu değerler, tarihsel sürecin gerçekleşmesine ve gaye yönünde ilerlemesinin nedeni sayılmışlardır. Değerlerin kendilerini tarihsel yapı içinde sunmaları, insanı anlamlandırmada tarihsel sürecin önemine işaret etmektedir. Örneğin, insanın belirleyici özelliği olan akıl, kendini tarihte göstermiştir. İnsanın anlamının tarihsel süreçte ortaya çıkmasının kabulü, tarih metafiziklerini kuruluşunun ana nedenlerinden biri olmuştur. Tarihin başlangıcında, insanın sahip olduğu nitelikler, doğal özgürlük, anlama yetisi, mülkiyet ve akıl tarihin seyrini belirlemişlerdir. Ayrıca, köken, gaye, ilerleme ve yasa (zorunluluk) da tarihi seyri anlamak için kullanılan kavramlardır. Bu sorunları birbirleriyle ilişkilendirerek ve insanlık tarihini bütünlüklü bir şekilde ele alma çalışmaları tarih metafiziklerinin şekillenmesine neden olmuştur

Akıl ve Özgürlük

Modern felsefede, insan, akıl varlığı olarak tanımlanmış ve akıl, insanın özü olarak kabul edilmiştir. Akıl temelli insan anlayışı, insanı, dinin doğmalarından kurtarmak amacındadır. Dinin sunduğu evren tasavvuruna karşı, Kilise'nin tavırlarından kaynaklanan rahatsızlıklar yanında, bilimsel gelişmelere bağlı

olarak şüpheler giderek artmıştır. Toplumsal rahatsızlıklardan kurtulmak için, bilimsel gelişmelerden hareketle yeni bir evren tasavvuru ve yeni bir insan anlayışı arayışına giren düşünürler, modern felsefenin oluşmasını sağlamışlardır. Bu dönemde ortaya çıkan anlayışa göre akıl, tektir, eşsizdir. İnsanın bütün hâl, hareket ile işlerini o tayin eder. Ayrıca onu kendisinden başka hiçbir güç belirleyemez (Duralı 2003, 54). Modern felsefenin kuruluş aşamasında akıl, Horkheimer'in deyişiyle neseldir. Nesnel Akıl, sadece bireyde değil, nesnel dünyada da, yani insanlar ve sınıflar arası ilişkilerde, toplumsal kurumlarda, doğada ve doğanın görünüşlerinde de varolan bir kuvvettir. Nesnel akıl, ağırlığı araçlara değil amaçlara vermektedir (Horkheimer 1990, 56). Nesnel akla dayanan felsefi sistemler, her şeyi kapsayan ya da temelde yatan bir varlık yapısının bulunabileceği ve buradan da insanın hedefinin ne olduğu sorusunun cevaplayabilecekleri inancına varmışlardır (Horkheimer 1990, 61). Nesnel akıl için, bir hedefin herhangi bir öznel kazanç ya da çıkardan bağımsız olarak, kendi başına erdemlere sahip olduğu akla uygunken, öznel akla tümüyle yabancıdır (Horkheimer 1990, 55-56). Aklın nesnel kullanımında, mantık, matematik ve mekanizizm de belirleyici olmuştur (Duralı 2003, 54). Ancak aklın bir de öznel kullanımı vardır. Öznel Akıl, sınıflandırma, çıkarsama, ve tümdengelim yeteneğidir; düşünme yeteneğinin, soyut işlevidir. Esas olarak araçlar ve amaçlarla ilgilidir. Baştan kabul edilmiş amaçlara ulaşmak için seçilen araçların yeterli olup olmadığı üzerinde durur. Amaçların kendilerinin de akla uygun olup olmadığı sorununun bir yana bırakmıştır (Horkheimer 1990, 55). Nesnel ve öznel akıl ayrımı olumlu bir yaklaşımken, giderek öznel aklın nesnel akla kontrol altına alışı, akıldan hareket eden düşünürlerin öngördükleri hedeflerin gerçekleşmesini engellemiştir.

İnsanın, aklın keşfettiği ve bizzat aklın da tabii olduğu doğal yasalarca yönetilen bir dünyaya ait olduğu görüşü kabul edilmiştir (Touraine 2002, 49). Tanrı ve Kilise temelli eski değer sisteminin yıkılmasını, toplumun bir sınıfı tarafından değil de, aklın kendisi ve o aklın zaferini hazırlayan tarihsel gereklilik olduğu benimsenmiştir (Touraine 2002, 25). Aydınlanma çağında büyük ölçüde belirlenmiş fikre göre, insan gerçeği ancak aklını kullanarak bulabilir. İnsanın kendi içine bakarak, insanların nasıl düşündüğünü, edimlerine nasıl sürüklendiğini, kavramları nasıl oluşturduğunu, tecrübelerle edinilen bilgileri nasıl algılayıp yorumladığını keşfedebilir. Akıl, dış dünyaya yöneltildiğinde, yeryüzünün, canlıların ve evrenin nasıl meydana geldikleri ve işlevlerini nasıl yerine getirdiklerini gözlem ve deney yoluyla öğrenmek mümkündür (Lipson

2000, 185). Akılla elde edilen bilginin güç olduğu ve dünyaya hakim olmak için kullanılması gerektiği anlayışı gelişmiştir. Descartes'ın, şüpheyi felsefenin başlıca yöntemlerinden biri olarak tanımlamasıyla, hakikat olarak sunulan her türden bilgi tartışmalı hale gelmiştir. Hakikate ulaşmanın yolu, akli kullanmaktır. Aklın kendi kurallarına göre oluşturduğu bilgiler, hakikat olarak kabul edilmelidir. Ancak burada temel bir sorun ortaya çıkmaktadır. Her şeyi temellendirip kurmada kullanılan akıl, nasıl temellendirilecektir? sorunun cevabı, aklın a priori olduğudur. A priori olan bir şey, doğrudan insanın kendinden kaynaklanmamakta, ona dışardan bir güç, Tanrı ya da doğa tarafından verildiği ve insanın doğuştan sahip olduğu yetenek şeklinde tanımlanmıştır.

Hıristiyan öğretinin reddedilmesiyle ortaya çıkan boşluk, özellikle de insanın bu dünyadaki konumu, felsefenin önemli bir sorunu olmuştur. Toplum Kilise'nin kontrolünden kurtarmak için **özgürlük** temel değer olarak ileri sürülmüştür. Özgürlük, doğal hakların kullanılması ve insan yeteneklerinin geliştirilmesi olarak tanımlanmıştır. Ortaçağda oluşan geleneksel yapıda bireyin kaderinin Tanrı tarafından belirlenmiş olduğu inancı, bireyin günahkar kabul edilmesi, Kilise'nin bireyi günahları nedeniyle denetim altında tutması ve sınıflı toplumdaki kaynaklanan baskıcı unsurlar, özgürlüğü aranan bir değer olarak ortaya çıkarmıştır. Akıyla bütün sorunların üstesinden geleceği inancına bağlı olarak, insan, kader anlayışını bir kenara bırakıp, bireysel ve toplumsal gücü öne çıkarmıştır. Bu anlayış, kişinin öncelikle kendine ve sonra topluma karşı sorumluluk bilincini artırmıştır. Ancak bu sorumluluklarını yerine getirebilmesi için, insanın özgür olması gerekir. Özgürlük, önemli bir değer haline gelerek, geleneksel yapıya karşı isyanın aracı olmuştur. Özgürlük anlayışıyla, dini ve ahlâki kontrollerden kurtulmuşlardır. Bireyci tutum, yeni evren tasavvurunun insan ve topluma getirdiği yeni bir anlayış olmuştur. Bireyci öğretiye göre, toplum ancak ikinci bir gerçek, bağımlı bir varlıktır. Tersine, her insan, her birey temel bir bütünlük, bir ilksel gerçekliktir. Topluma bağlılığı kaçılmaz olmakla birlikte, birey, her şeyin kendisine bağlanması gereken en yüce amaç olarak görülmüştür: Toplumsal grupların görevi, sadece her insana kendi yapısına uygun bir biçimde gelişme ve yaşama olanakları sağlamaktır (Douverger 1974, 48). Bu tür bir özgürlük ve birey anlayışı, eski sitemin yasakladığı şeyleri, yapabilme anlamına gelmiştir.

Akıl özgürlük ilişkisinin kendini gösterdiği ilk veri, sözleşme temelli toplum ve devlet anlayışıdır. Bu anlayış modern devletin dayandığı ilkeleri belirler. Akıl-

özgürlük ilişkisinin kendini gösterdiği diğer bir alan, bilimlerin oluşması ve bilimsel verilerin teknolojiye dönüştürülmesidir. Sözleşme temelli toplumun oluşturduğu kapitalist anlayış ile bilimsel bilgiden türetilen teknoloji, sanayi alanında birleşmişlerdir. Böylelikle akıl-özgürlük ilişkisi, somut bir alanda, araştırma ve üretim serbestliği şekline dönüşmüştür. Varılan bu noktada akıl, araç haline getirilmiş, özgürlük ise, düşünce özgürlüğü ve seçme seçilme haklarıyla nispeten geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Akıl ve özgürlüğün birlikte hareketinin en önemli sonucu mülkiyet olarak görülmüştür. Mülkiyet, sahiplik duygusunun gerçekleşmesi ve özgürlüğün somutlaşmasıdır. Akıl, insanı tanımlayan unsur; özgürlük, aklın serbest eylem alanı, mülkiyet, akıl ile özgürlüğün ortaya koydukları eylemin somutlaşmış halidir. Mülkiyet, Locke tarafından, mülkiyetten kaynaklanan sınıflı toplumun, sınıflı yapısını meşrulaştırırken, aynı zamanda, doğal eşitlik kavramı aracılığıyla herkesin sahip olması gereken bir değer olarak tanımlanmıştır. Eşitlikle, sınıflı toplumun aşılması öngörülmüştür. Mülkiyet toplumsal yapılanmayı, devletin oluşumunu ve hukuk sistemini önemli ölçüde belirlemiştir. Aynı zamanda, insan emeğinin somut ürünü olarak kabul edildiğinden, insanı tanımlamada ve tarihi açıklamada da kullanılmıştır.

Özgürlük, doğal durumda varolduğundan, insanın öz niteliği olarak kabul edilmiştir. Özgürlük, bireysel karar verme hakkını birlikte getirmektedir. Dindeki günahı ya da sevabı seçme hakkı özgür olmayı gerektirdiği gibi, doğa durumunda da, insanın kendi hakkında karar vermek için irade kullanımını sağlayacak şeyin özgürlük olması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Doğa durumundan kurtulmak için, insanın özgür iradesini kullanması, tarihsel süreci başlatan etmenlerden biridir. Özgürlük ve özgürlükle birlikte ortaya çıkan irade, insana kendi sorumluluğunu yüklemektedir. Dinin yol göstericiliği yerini, akla bırakmıştır. İnsan aklını özgürce kullanarak, kendi varoluşunu gerçekleştirmektedir. Toplumsal sözleşmeden hareket ederek bireysel özgürlüğü açıklayan düşünürlere göre özgürlük, sözleşmeyle belirlenen haklara sahip olma ve aklını kullanma şeklinde görülmüştür. Sözleşme maddeleri toplumun ihtiyaçlarını yeterince karşılamıyorsa, sözleşmeyi değiştirme hakkı topluma verilmiştir. Belirlenen hakların kullanımı, toplum içindeki özgürlüğün genel durumunu sergilemektedir. Özgür irade, kişisel karar verme mekanizmasını çalıştırdığından, kişisel bağımsızlığın temelidir. Ayrıca, Tanrı'nın müdahalesini dışarıda bırakmaktadır. Böylelikle insan, tarihin baş oyuncularından biri haline gelmektedir. Aklın kuralları içinde insan eylemleri, tarihin aşamalarını

oluştururken tarihi de belirlemektedir. Ancak tarih metafizikleri, tarihi belirleyen ilkeyi tarih dışı bir unsur olarak gördüklerinden, insan eylemlerinin temel iki dayanağı akıl ve özgürlük tartışmalı bir hale gelmiştir. Birey, akıl ve özgürlük imkanlarını, tarihteki zorunlu gidişin bilincine vararak, düşünce ve eylemlerini tarihin zorunlu gidişine bağlı olarak gerçekleştirir. İnsan akli ne kadar gelişmiş olursa olsun ve özgürlüğün sınırları ne kadar genişlersen genişlesin, tarihi gidişin yönünü değiştirme gücüne sahip olamaz. İnsan, Tanrı iradesine boyun eğdiği gibi, tarihin zorunlu gidişi karşısında da boyun eğmektedir. Bununla birlikte, bu dünyadaki hayatın düzenlenişinde akıl rehber görevini aralıksız yerine getirdiği varsayılr. .

Aklın rehberliği, düşünce ve eylemlerin tutarlılık ve geçerlilik şeklinde temellendirme ilkesine dayanır. Aklın işleyiş yöntemi mantık ve mantığın doğruluk ölçüsü ise tutarlılık ile geçerliliktir. Eğer bir düşünce, tutarlıysa doğrudur. Geçerlilik, düşüncenin uygulanmasına ya da test edilmesine bağlı olarak ortaya çıktığından, her düşünce ürünüde aranmaz. Eylemler, akıl tarafından belirlenmiş ilkelerle uyum içindeyse meşru, değilse gayri meşru kabul edilirler. Bu belirlenim, aklın düşünce ve eylemlerde nasıl bir rehberlik yaptığını göstermektedir. Her temellendirme yeni soruları birlikte getirdiğinden ve insan tutku ile arzuları aracılığıyla yeni ya da daha çok şeyler istemesi, temellendirme sürecinin sürekli işlemesi gerektiğini ortaya koyar. Yeni olan unsurları temellendirerek meşrulaştırmak ya da reddetmek akıl özgürlük ilişkisini gösteren bir başka noktadır.

Toplumsal yapının temel unsurlarından olan ahlâk da özgürlük temelli bir eylemdir. Ahlâkî eylemde özgürlük, bireye eylemi yapabilme imkanı vermektedir. Özgür olmayan bireyin ahlâklı davranması beklenmemektedir. Aydınlanma düşüncesinde ahlâk iki çizgi takip etmiştir. Haz (pragmatist ve faydacı anlayışlar) ahlâkı ve ödev ahlâkı. anlayışlarında, özgürlük, güçle birlikte ortaya çıkmaktadır. Hazzı yaşamak için, haz veren araçlara sahip olmak gerekir. Haz araçlarına sahip olmanın biricik yolu, maddi zenginliktir. Yeterince zengin olduğunda, her türlü hazzı yaşama imkanı elde edilmektedir. Bu bağlamda özgürlük, haz temelli bir hayat sürmek ve hazzın araçlarını elde etmenin serbestliği anlamına gelmiştir. Ödev ahlâkında, ahlâki eylemlerin koşulsuz olmasını şart koşulmuş, koşulsuzlukta özgürlük idesi çerçevesinde temellendirilmiştir. Bu bağlamda özgürlük, zorunluluklar dünyasında, ahlâk eylemlerinin mümkün olduğunu göstermek için kullanılan ilkedir. Horkheimer'a göre 19. yüzyılda akıl, bir bakıma özgürlüğünü kaybetmiştir.

Pozitivizm, aklın biçimselci cephesinin nesnel içerikten bağımsızlığını vurgulamış; Pragmatizmin öne çıkardığı aklın araçsal yönü ise, kendi dışında belirlenmiş içeriklere teslim edilmiştir.. Böylelikle akıl, bütünüyle toplumsal sürece boyun eğmiştir. Aklın araçsal değeri, doğa ve insan üzerinde egemenlik kurulmasında oynadığı rol, tek ölçüt durumuna getirilmiştir (Horkheimer 1990, 67). Öznel akıldan türeyen, pragmatizm, hatırlamaya ve derin düşünmeye vakti olmayan bir toplumun oluşmasına büyük katkı sağlamıştır (Horkheimer 1990, 84).

Aklın üretici güç olarak tarihi belirliyorsa, belirleme işlemini, kendinde saklı bir plan doğrultusunda yapıp yapmadığı soru konusudur. Aklın tarihi bir plana göre yönlendirmedeğini, ortaya çıkan sorunlar çerçevesinde, cevaplar verdiği ve cevapların da bir gelişme seyri gösterdiği söylenir. Aklın, tarihi bir plan çerçevesinde yönlendirdiği kabul edildiğinde, planın ne olduğu sorulması gereken ilk sorudur. Planı nasıl keşfedeceğiz? Planın gerçekleştirmek istediği amaç nedir? Bu tartışmalar bizi, tarihin bir anlamı var mıdır? sorusuna götürmektedir. Aklın planı varsa, planı iki kaynakta aramak gerekir: İlki, aklın kendisinde, ikincisi, aklın gerçekleştirdiği tarihte. Aklın kendisini, ürettikleriyle bildiğimizden, ürünlere bakarak onu tanımak gerekir. Aklın yapısında kategorilerin olduğu, onun çalışma tarzına bakılarak çıkartılmıştır. Kategorilerden zaman, geçmiş ve gelecek boyutunu içermesinden dolayı, gerçekleşecek olan amacı barındırabilir mi? Aklın yapısında bulunan kategori ve ideler, kültürel dünyayı anlamlandırmada kullanıldığı bir gerçektir. Ancak bu anlamlandırmadan bir gaye türetilebilir mi? Kategoriler arasında yer alan zaman ve nedensellik, tarihin gayesini oluşturmanda kullanılabilir özelliklere sahiptir. Zamanın gelecek boyutu uzun zaman dilimi olarak ele alındığında, insanlığın varabileceği noktalar tahmin edilebilir. İnsanlığın varlığını sürdürmesi, onu tehdit eden unsurlar ortadan kaldırma çabası, gaye olarak tanımlanabilir. Nedensellik, geriye yönelik bir tavır olarak kendini gösterse de ileriye yönelik de ele alınabilir. İnsan neden var ya da neden insan ortaya çıkmıştır? sorusu, insanın kendini kurtaramadığı sorular arasındadır. Soru iki yönlüdür; ilki geçmişe, ekincisi, geleceğe yöneliktir. Geçmişe yönelik olan cevap, insanın ortaya çıkma şartlarını araştırır. Geleceğe yönelik olan ise, insanın gayesini araştırmaktadır. İnsanın gayesi vardır; sonucuna analitik bir yolla varılmakla birlikte, gayenin ne olduğu konusu ortaya çıkmamaktadır. Ancak zamanın gelecek boyutunda varılan sonuç, insanın varlığını sürdürmesi, burada da geçerli

olabilir. Gaye, aklın bir idesi olarak kabul edildiğinde, Kant'ın dediği gibi, varlığının ya da yokluğunun kanıtlanması imkanı ortadan kalkmaktadır.

Aklın ürünlerinden hareketle aklın bir planın olduğunu söyleyebilmek de oldukça zordur. Tarihi süreçte, etkili olan toplumlar ve medeniyetlerin her biri kendi evren tasavvuru çerçevesinde, eylemlerde bulunmuşlardır. Toplumlar ve medeniyetler, birbirlerini yok etmek için en etkili yollara başvurmuşlardır. Tarihte, toplumlar ve medeniyetlerden hareketle bir planın işlediği görülmemektedir. Kurumlar açısından bakıldığında, onların yetkinleştikleri kabul edilebilir; ancak kurumların yetkinleşmesi tarihteki plan hakkında bir şey söylememektedir. İnsanın varoluşunu sürdürmek ve onu daha iyi bir ortamda yaşatmak açısından, kurumların yetkinleşmesi, gaye açısından yorumlanabilir.

Horkheimer'a göre aklın biçimselleştirilmesiyle, adalet, eşitlik, mutluluk, hoşgörü, geçmiş yüzyıllarda aklın doğasında var olduğu ya da gücünü akıldan aldığı varsayılan bütün bu kavramlar, düşünsel köklerinden kopmuşlardır. Hâlâ birer amaçlılar, ama onları değerlendirecek ve bir nesnel gerçekliğe bağlayacak rasyonel bir etmen, artık yoktur (Horkheimer 1990, 69). Aklın düştüğü bu durumun nedenlerinden biri de, Aydınlanma filozoflarının, dine akıl adına saldırmalarıdır. Sonuçta öldürdükleri, kendi çabalarının güç kaynağı olan metafizik ve nesnel akıl kavramı olmuştur. Gerçekliğin doğasını algılama ve hayatımıza yön verecek ilkeleri belirleme aracı olarak akıl kavramı bir kenara atılmış, gündelik olayları yorumlayıp değerlendiren öznel akıl baskın gelmiştir (Horkheimer 1990, 65). Aydınlanma düşünürleri, başlangıçta, siyasal düzenin nesnel akla dayalı somut ilkelerin bir ifadesi olduğu düşünmüş, adalet, eşitlik, mutluluk, mülkiyet düşüncelerinin hepsinin akla uygun olduğu, akıldan doğduklarını ileri sürmüşlerdir (Horkheimer 1990, 67). Akıl, tarihte bir planın varlığını ortaya koyacak veriler sunamamaktadır. Ancak tarihin içeriğinin oluşturulmasında belirleyici olmaktadır.

Tarihin Anlamı

Kültürel düzen içinde yer alan her unsur, anlamlıdır. Ayrıca her kültür, kendi bütünlüğüyle anlam içerikli bir yapıdır. Sorun, her kültürün sahip olduğu anlamla tek başına insanlık tarihini anlamlandırmaya yetip yetmeyeceğidir. Tarih metafizikleri, insanlık tarihinin bir anlamı var mıdır? Nereye gidiyoruz? Tarihin bize verdiği görev nedir? gibi sorularla uğraşmaktadırlar. Popper'e göre bu sorular akıl dışıdır (Popper 1968, 280). Ancak, sorular akıl dışı gözükmese de,

tarihte bütünlüğü sağlayabilmek için bunlar ve benzeri sorulardan hareket etmek gerektiği açıktır. Çünkü insanlıktan söz etmek, ampirik verilerden uzaklaştırmaktadır. Horkheimer'ın dediği gibi, bireyin bir grupla özdeşleştirilmesini önleyen insan olma niteliği, "metafizik"tir ve deneyci epistemolojide yeri yoktur (Horkheimer 1990, 69). Tarih metafizikleri, deneysel olanın ötesinde, insanlığın bir değerinin olduğu, bu değer tarihsel süreç içinde toplumlarda, kültürlerde gerçekleştiği kabulünden hareket etmektedir. İnsanlık, insanın varoluşunu açıklamada kullanılan bir değerse, deneysel alandan ayrı metafiziksel bir yapı içinde ele almak kaçınılmazdır. Tarihin anlamı, insan eylemlerini belli bir plan ve amaç doğrultusunda gerçekleştiğini, bu planı ve amacı belirleyen ilke ve yasaların olduğu gösterilerek temellendirilir. Ayrıca, tarihteki anlam sorunu, insanlığın bir gayesinin var olup olmadığı, varsa gayenin ne olduğu temel sorusundan hareket eder. İnsanlık tarihinde gaye varsa, ilerleme ve ilerlemeyi belirleyen yasa ve bu unsurları tarihe yerleştiren gücün varlığı kabul edilir. Gaye ve onunla ilişkili diğer kavramlar, insanlık tarihindeki anlamlılığı ortaya koyar.

İnsanlık tarihi, anlamını nasıl kazanır? Toplum tarihi göz önünde bulundurulduğunda, tarih kavramı içerik açısından doludur. Çünkü toplumların somut kültürel ürünleri, düşünceleri, gelenekleri, zihniyetleri, sanat anlayışları, inanışları, devletleri onların tarihlerinin içeriğini oluşturmaktadır. Dolayısıyla, toplumlar için tarihlerinin bir anlamının olup olmadığı sorusu saçmadır. Toplumsal tarihi anlamlı kılan, toplumun düşünce ve eylemlerini belirleyen değerlerin tarihselliğidir. İnsan hayatındaki her iş, bir değerle ilişkili olduğundan, değerle anlam arasındaki ilişki, özselidir. Toplumsal değerlerin en önemlilerinden biri de toplumsal kimliktir. Toplumsal kimlik, büyük ölçüde, dil, tarih ve din tarafından belirlenir. Kimliğin oluşmasında tarih birinci sırada yer alırken aynı zamanda, toplumsal birliğin sürekliliğinin sağlanmasında da en etkili unsurlar arasındadır. Dolayısıyla, toplum için tarih, anlam yüklü bir yapı olarak görülür ve yaşanır. Toplum, tarih aracılığıyla, kökeni ve geçmişi hakkında bilinçlenerek kimliğini ön plana çıkarır. Toplumun tarihi başarıları, başka toplumlarla ve diğer her türlü güçlerle yaptığı mücadelelerin sonucu olarak değerlendirir. Kimlik sahibi olmanın önemli şartlarından biri, ötekinin olmasıdır. Ötekiyle kendini karşılaştırarak kendi geçmişini başarılı bulmaktadır; kimliğini oluşturmaktadır. Ötekileri de içeren bir üst kavram olarak, insanlık fikri ortaya çıkar. Her toplum kendini merkeze alarak, bir insanlık tarihi örneği ortaya koyar. Toplumsal tarihte anlam, ilkin, toplumun kimliğinin oluşturulması

açısında gereklidir. Kimlik, evren tasavvuru çerçevesinde, dünyanın nasıl yaratıldığı, insanın nasıl ortaya çıktığı, kültürün temel kurumlarının nasıl oluştuğu, bu dünyada nasıl yaşanacağı ve öldükten sonraki hayatının nasıl olduğunu içerir. Evren tasavvurunun sunduğu bu unsurlar, toplumsal varoluşun teorik temellerini oluştururlar. Toplumsal varoluşu taşıyan bu unsurların, toplum için anlamsız olduğu söylenemez. İkincisi, toplumsal tarihte yer alan tek tek olaylardır. Tarihsel olay hem kendi iç yapısı gereği, hem de diğer olaylarla ilişki içinde anlama sahiptirler. Toplumsal tarihteki anlamlılıktan, insanlık tarihindeki anlamlılık nasıl ortaya çıkmaktadır?

Genel tarihin (insanlık ya da dünya tarihi), nasıl bir içerikle oluşturulduğu önemli bir sorundur. Toplum ve medeniyet tarihlerinin içeriklerini oluşturan malzemeler, insanlık tarihinin yazımında ne kadar kullanılır? Toplum ve medeniyet tarihlerinin içeriklerinin kullanılmadığı durumlarda, insanlık tarihi nasıl oluşturulacaktır? Tarih metafizikleri bu sorunları, akıl, ruh, özgürlük, eşitlik, kurtuluş, devlet, mülkiyet, tam adaletli dünya yurttaşlığı gibi belli kavramları merkeze alarak aşmayı denemişlerdir. Genel tarih, insanlaşma süreciyle başlatılıp, gaye yönünde kaydedilen aşamalarla devam ettirilmiş, kimine göre (Hegel) gayeye ulaşılmış, kimine göre de (Kant) gaye yönünde ilerleme devam etmektedir. Köken ve gayenin belirlenmesi ve bu ikisi arasında nasıl bir yol alındığının açıklanması, tarihsel bütünlüğün yanında, tarihin anlamını da ortaya koymaktadır. Bu kavram temelli açıklamalar, toplumsal tarihten uzaklaşmayı gösterebilir de, söz konusu kavramlar, bir medeniyet tarafından üretildiğinden, toplumsal tarihlerle ilişkisi kolaylıkla kurulmaktadır. Bununla birlikte kavramsal yapı, genelliği en iyi şekilde içeren bir yaklaşım sergilediğinden, toplumların tarihlerinden ayrı sayılmışlardır.

Collingwood'un belirttiği gibi, insanlık tarihi fikri iki temel bakış açısıyla ele alınmıştır: Yaratma modeli ve Doğacı (Evrim) model. *Yaratma Modeli*. Tanrı'nın insanı yarattığı ve bu dünyaya göndermesiyle başlar. İnsanlık tarihi, peygamberler tarihi olarak yorumlanır. Musa Peygamber, vahiy edilen *Tevrat* aracılığıyla dönüm noktası oluşturur. İsa Peygamber, bireysel kurtuluşu sağlamak amacıyla bu dünyaya gelmiştir. Bütün dünya Hıristiyanlaştığında kurtuluş gerçekleşecektir. *Doğacı (Evrim) Yaklaşım*, kilise öğretisine karşı çıkmak için Rönesans döneminde geliştirilmiştir. Özellikle gayeli evren modeline karşı çıkmış, doğa esas alınarak doğaya tanrısal özellikler yüklenmiştir (Collingwood 1999, 111). Aydınlanma çağında insan doğacı bir yaklaşımla ele alınmış, 19. yüzyılda evrim modeli gelişmiştir. Bu anlayışa göre

ruh ve Tanrı gibi kavramlar, insanın ürettiği diğer kavramların sahip oldukları özelliklere sahiptirler. Bedenin evrilmesi esasına dayanan evrim modelinde, yine bu süreçte gelişen dil yeteneği merkezi bir konumdadır.

Her iki yaklaşımın ortak yanları vardır. Öncelikle insanlığı konu edinmişlerdir. Yaratılış modeline göre, insanlık, Tanrı tarafından belirlenmiş ilkeler doğrultusunda, yine belirlenmiş bir sonuca doğru götürülmektedir. Birey günahı ya da sevabı seçme iradesine sahip olmakla birlikte, tarihsel gidiş üzerinde belirleyici olamamaktadır. Doğacı yaklaşım, Tanrı'yı sistemine katmamakla birlikte, tanrısal niteliklerle donatılmış ve insanlığın gidiş yönünü ya da gayesini belirleyen bir doğa anlayışıyla, düşüncelerini temellendirmişlerdir. İnsanlığı bütünlüklü bir yapı olarak tanımlama kaygısıyla ortaya çıkan tarih metafizikleri, doğa (Kant) ya da akıllı (Hegel) tanrısal yeteneklerle donatarak, insanlığın bir anlamının olduğunu ve bu anlamın tarihsel süreçte ortaya çıktığı düşüncesini temellendirmeye çalışmışlardır. İnsanın dolayısıyla tarihin anlamını belirlemede kullanılan, akıl, özgürlük, hak, eşitlik gibi kavramlar, toplumların tarihleri (Hegel, Marx) incelenerek genel tarihteki etkileri gösterilmiştir. İnsanlığı bütünlüklü bir yapı olarak sunma konusunda, evrim anlayışı, hem yaratıcı modelden hem de Kant ve Hegel'in ortaya koydukları tarih metafiziklerinden kökten ayrılmıştır. Çünkü evrim modeli, ampirik verilerden hareket ederek bilimsel bir yaklaşım sergilemektedir. Evrimci yaklaşımında, tarihi belirleyen aşkın kavramları ve insanlığın gayesini tespit etmek mümkün değildir.

İnsanlık tarihinin sahip olduğu anlamı keşfetmenin yolu, insanlığın kökenini ve gayesini ortaya koymaya bağlıdır. Anlamı temellendirmek için, insanın nasıl ve hangi gayeyle ortaya çıktığını yani kökeni belirlemek gerekmiştir. Kökenin belirlenmesi, aynı zamanda, insanın gayesini de ortaya koymaktadır. Köken, insanın bu dünyaya hangi yeteneklerle, neden ve nasıl geldiğini ya da nasıl oluştuğunu açıklarken, gaye, insanlığın, belirlenmiş ya da öngörülmuş hedefinin ne olduğunu ve bu hedefe varmak için hangi aşamalardan geçtiğini ya da geçeceğini açıklamaktır. Köken ve gaye belirlendikten sonra tarihte anlamın varlığı belirlemeye başlar. Tarihi anlamlı ve bütünlüklü bir yapı olarak incelemek isteyen düşünürler, onda bir gayenin olduğu görüşünden hareket etmişlerdir (Meyerhoff 1959, 291). Jaspers'e göre, kendimizi anlamak için, tarihi bir bütün olarak kavramak isteriz. Bunun nedeni, tarihin insanlığın hafızası olması yanında, tarih, insanın sadece bilgi kaynağı değil, aynı zamanda onun yaşantısı olmasıdır (Jaspers 1953, 231). Dolayısıyla, insan hakkındaki düşünceler,

insanlık tarihinin bütününi göz önüne alınmadığı sürece, çok fazla bir anlam ifade etmezler..

Tarihteki anlamın, iç yapısını kurarak bütünlüklü bir şekilde ortaya çıkarılması, *gaye*, *köken*, *zorunluluk*, *ilerleme* kavramları bağlamında gerçekleşmektedir. Ayrıca adı geçen kavramlar, tarihsel sürecin nasıl işlediğinin temellendirilmesinde de belirleyici olmaktadır. Söz konusu kavramlara yüklenen anlamların yakından irdelenmesi, tarih metafiziklerinde oynadıkları rolü ortaya koydukları gibi, tarihin anlamının kavranılmasına da yardımcı olmaktadır.

Gaye, tarih felsefesindeki tanımlanışı itibarıyla, bütün insanlığın varmak istediği ve insanların bütün sorunlarının çözülebileceği, cennet, tam adaletli yurttaşlar topluluğu, komünist toplum gibi hedeflere denir. Gaye, insanlığın bu dünyadaki varoluş nedenini de açıkladığından, genel tarihin ne türden bir anlama sahip olduğunu temellendirmek için de kullanılmaktadır. 18 ile 19. yüzyıllarda ortaya çıkan tarih metafiziklerinin ortaya koydukları *gaye* fikri, Hıristiyanlığın ileri sürdüğü *kurtuluş* inancının dönüştürülmüş şeklidir (Berdyayev 1952, 198). Hıristiyanlığın *kurtuluş* inancıyla, tarih metafiziklerinin ileri sürdükleri gayenin özellikleri, neredeyse aynıdır. İnsanın, sorunlardan uzak ve huzur içinde yaşayacağı bir ortam, *gaye* olarak tanımlanmıştır. Nisbet'e göre Augustinus'un *Tanrı Devleti*'nde anlattığı Hıristiyan *kurtuluş* anlayışı, Condercet, Comte, Hegel, Marx, Berdyayev, Sorokin ve Toynbee gibi tarih düşünürlerini etkilemiştir (Nisbet 1969, 77). Hıristiyan anlayışla adı geçen tarih düşünürleri arasındaki fark, Hıristiyanlık, *kurtuluşa* öldükten sonra ulaşılacağını söylerken, diğerleri, *kurtuluşun* bu dünyada olacağı görüşünü benimsemeleridir. Tarih metafizikçilerine göre, insanın huzur içinde yaşamasını sağlayacak unsurlar, adalet, özgürlük, mülkiyetsizlik, eşitlik gibi arzulanan değerlerin, tarihsel süreçte tam olarak gerçekleşerek, *gayeye* ulaşılır.

Tarih metafiziklerine bakıldığında, *gaye* yönündeki gelişmeler şu aşamalardan geçer: İlk, insanlık ve insanlığı belirleyen aşkın bir varlığın olması şarttır. Aşkın varlık, Mısır, Yahudi, Yunan, Roma gibi halkların etkinlikleriyle tarihi biçimlendirir. İkincisi, Aşkın varlığın hayatında, insanlık, biricik bir yere sahiptir. Çok yönlü olmayan gelişme kalıbı, söz konusu tarihi toplumların başarılarını da biçimlendirir. Üçüncüsü, söz konusu gelişme kalıbı, zorunludur. Zorunluluk, Tanrı tarafından belirlenmiştir. Belirleyici olan güçler, başlangıçta belirlenmişlerdir. Bütün bu kabuller, bir noktada birleşip, tarihin anlamını ve

gayesini oluştururlar. Bu anlayışın temelinde *Tanrı Devleti* düşüncesi yer almaktadır (Nisbet 1969, 77-78). Gayelilik, zorunluluğu içerdiğinden, zorunluluğu ortaya koyacak ya da sağlayacak aşkın bir gücün varlığı kaçınılmazdır. Varılmak istenen hedef, aşkın varlık tarafından belirlenmiştir. Hıristiyanlıkta *cennet*, Tanrı tarafından, Kant'da *tam adaletli yurttaşlar topluluğu*, doğa tarafından, Hegel'de özgürleşerek insanın *kendinin bilincine varması*, Geist tarafından belirlenen gayelerdir. Dışarıdan belirlenmişlik, insan istese de istemese de bu hedefe ulaşacaktır, anlamına gelir. Gaye, kendi başına istenilebilir olmalıdır. Yani insanlar tarafından arzu edilen özelliklere sahip olmalıdır. Augustinus'un cennet vaadi, Marx'ın komünist toplumu, insanlara huzur içinde yaşamayı vaat ettiklerinden, istenebilir özelliklere sahiptir. Gayenin gerçekleştirilebilirliği de önemli sorunlar arasındadır. Bu dünyada gerçekleştirilecek gaye modellerine karşı güçlü şüpheler vardır. Birey, kısa ömrü süresince, öngörülen gayeye ulaşmayacağını farkındadır. Dinlerin önerdiği cennet türünden gaye, inanç temelli olduğundan, kabul edilebilirliği daha fazladır. Birey inancı gereği, öldükten sonra, Tanrı'nın inayetine kavuşup öte dünyadaki hayatını cennette sürdüreceğine inanmıştır. Bu dünyada kötü şartlarda yaşasa da öte dünyada huzura kavuşacağını güveni içindedir. Tarih metafizikçileri, gayenin gerçekleşip gerçekleşmemesi konusunda ikiye ayrılırlar. İlk öbekte yer alan, Hegel ve Comte'a göre, "tarih gayesine ulaşmıştır", düşüncesini temellendirmeye çalışmışlardır. İkinci öbekte yer alan, Augustinus, Kant ve Marx'a göre, gaye henüz gerçekleşmemiştir ama gerçekleşecektir. Gayenin gerçekleştiğini kabul edenler, tarihin artık sona erdiğini ilan etmişlerdir. Gayenin gerçekleşeceğini ileri sürenler, tarihi olayların gayeye varmak için gerçekleştiğini ve gaye yönünde sürecin devam ettiğini kabul etmişlerdir.

Tarih metafiziklerinde ortaya çıkan tarih düşüncelerinde, tarihsel süreci belirleyen bir güç vardır. Jasper, bu anlayışın değiştiğine, tarihte, gücün belirleyiciliğinden serbestliğe, gelenekten uzaklaşarak, salt düşünmeye doğru bir eğilim olduğunu belirtmektedir (Jaspers 1953, 237). Bu eğilim, klasik tarih metafiziklerinin yaklaşımlarından uzaklaşarak, tarihin anlamının ve gayesinin daha anlaşılabilir konular üzerinde yoğunlaşmasına yönelmiştir. Jaspers, anlamın, tarihin gayesinde olduğunu belirterek, insanlık için şu gayelerin olabileceğini ileri sürmüştür: 1- Gaye insanın, insanlaşması (humanisation) ve medenileşmesidir. 2- Gaye, serbestlik ve serbestlik bilincidir. 3- Gaye, soylu insanın yaratılmasıdır. 4- Gaye, insanın varoluş bildirgesidir (Jaspers 1953, 256-

257). Jaspers'in önerdiği gayeler, 20.yüzyılda ortaya çıkan sorunları aşma kaygısına yöneliktir. 'İnsanın insanlaşması', 'soylu insanın yaratılması' yeterince açık değildir. Tarih metafiziklerinde ortaya konulan gaye fikrinin, doğa bilimlerindeki öndeyi anlayışına karşılık geleceği düşüncesini şiddetle eleştiren Popper, *Tarihselciliğin Sefaleti* adlı kitabında şu gerekçeleri ileri sürmüştür: 1- İnsanlık tarihinin akışı, insan bilgisinin artışından şiddetli bir şekilde etkilenir. 2- Rasyonel veya bilimsel yöntemlerle, bilimsel bilginin gelecekteki artışını önceden bilemeyiz. 3- Bu sebeple, insanlık tarihini gelecekteki akış yönünde önceden haber veremeyiz. 4- Bu demektir ki, bir teorik tarih, yani teorik fiziğe tekabül eden tarih, sosyal bilimler alanında olamayacağını kabul etmek gerekir. Tarihsel öndeyi için temel görevi yapacak herhangi bir bilimsel tarih teorisi yoktur (Popper 1985, 24-25). Popper'in bu argümanları özellikle de üçüncüsü, gaye konusunda çok zayıf kaldığımızı işaret etmektedir.

İnsanı anlamak için gerekli olan gayenin ne olduğu, soruna verilen cevaplar ne türden olursa olsun, esas olan, insan için bir gayenin olması gerektiğidir. Gayenin iyi ya da olumlu olarak belirlenmesi, insanın geleceğini iyimser bir şekilde yorumlamayı içermektedir. İleri sürülen iyi bir gelecek fikri, onu gerçekleştirmek için çaba harcamaya neden olacağı umudunu içermektedir.

Köken: Tarih metafiziğinin temellendirilmesinde köken, başlıca dayanaklardan biridir. Köken kavramı çerçevesinde, evrenin yapısı, insanın yaratılışı, insanın bu dünyadaki yaşayışını belirleyen ilkenin tanımlanışı yapılmaktadır. Kökende belirlenen ilkeler aracılığıyla tarihsel oluşun nasıl olduğu ve olacağı açıklanır. Köken her şeyin başladığı yerdir. Tarihte ortaya çıkmış ve çıkacak her şeyin potansiyel olarak bulunduğu zamandır. İnsanlık tarihinin geleceği ve varacağı gaye, potansiyel olarak, kökende bulunur. Tarih, kökende bulunan gayenin gerçekleşmesi için geçilmesi gereken zorunlu oluşturdur. Aydınlanma dönemi düşünürlerinin toplumun ve devletin nasıl oluştuğu türünden düşünceleri, bir bakıma, köken sorunudur. Cassirer'e göre, sözleşmeyle devleti ve toplumu açıklayan düşünürler için, sözleşme, tarihsel olmayıp analitik bir sorundur. 'Köken' terimini kronolojik değil, mantıksal bir anlamda anlarlar. Aradıkları şey, bir başlangıç olmayıp, devletin 'ilkesi', yani varlık nedenidir (Cassirer 1984, 174). Sözleşmeyi konu edinen Hobbes, Locke ve Rousseau'un kaygısı, öncelikle tarih olmasa da, toplumları belirleyen düşünsel yapıları ve kurumların varoluşlarını kökene bağlamaları, köken fikrinin önemini ortaya koymaktadır. Sözleşme düşüncesinde köken önemlidir; çünkü, bir gaye, yeni bir

siyasal sistem kurma kaygıları vardır. Köken, gayenin gerçekleşebilirliğinin teminatıdır. Gayenin prototipi orada bir kez gerçekleşmiştir. Her nedense gayenin öngördüğü ideal durum, Hegel'in *geisti* ve Marx'ın *ilkel komunal toplumu* gibi, başlangıçta varolmuş ve sonra da bozulmuştur. Bu ideal durumun yeniden kazanılması için, insanlık tarihinin yaşanması gerekir. Kökendeki ilke, (Marksist yaklaşım hariç) insan dışı bir güç tarafından belirlenmiştir. Belirlenimin bu türü, insanı etkisiz kabul etmektedir. İnsan iradesi, bireyin çok dar seçenekleri içinde etkili oluyormuş gibi gözükse de, tarihi yönlendiren ve gaye yönünde yürüten ilke, bireyin davranışlarını da belirlemektedir.

Zorunluluk: İnsanlığın kökenden gelip, gaye yönünde hareket etmesini sağlayan ilke, yasadır. Yasa, köken ile gaye arasındaki sürecin insan iradesinden bağımsız olarak gerçekleşmesini sağlar. Tarihi süreçte ortaya çıkan olayların zorunlu olduğunu, açıklamak için kullanılır. Tarihsel zorunluluk fikri, geçmişte gerçekleşen olayları ve zorunlulukları konu edinir. Zorunluluk, her değişme ve olay, değiştirilemez bir mantık ve amaç doğrultusunda, önceki değişim ve olaya bağlanması anlamında kullanılmıştır. Bütün tarihsel süreç, başlangıcından sonuna kadar, tanrısal ya da seculer bir güç tarafından belirlenmiştir (Nisbet 1969, 76). Olup biten her şey, insan iradesini dışarıda bırakarak gerçekleşir ya da insan bir araç olarak kullanılır. İnsan iradesi devre dışı bırakıldığından, olup biten her şeyin zorunlu olduğu ve ondan kurtuluşun olmadığı her şeye boyun eğmek zorunluluğu, ahlâki davranışları dışarıda bıraktığı gibi, ekonomik ve siyasi eşitsizlikleri de benimsenmesi sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Tarihi zorunluluk, iki önemli kaynaktan beslenmiştir: İlki, Yahudi-Hıristiyan anlayışındaki Tanrı'nın her şeyi belirlemesidir. Yahudilere göre, Tanrı'nın söyledikleri, tarihte göstermek istediği gayeyi sergiler. (Nisbet 1969, 79) Augustinus, her şeyin tanrı tarafından düzenlendiğini söylemesi yanında, bunların ilk insan ortaya çıkmadan önce hazırlanmış olduğu düşüncesindedir. Bütün insan ırkları, ilk insandan türemiştir. Tanrı, Adem'in karakterinin iki yanından türeyecek iki devleti, Tanrı ve Şeytan devletlerini önceden görmüştür (Nisbet 1969, 81) Tanrının belirlediği şeyler zorunlulukla gerçekleşecektir. İkincisi, fizik biliminin gelişmesiyle, doğada zorunluluğun hakim olduğu, dolayısıyla da doğadan elde edilen bilgilerin de zorunlu olduğu kabulüne dayanır. Tarihi, zorunlu yasaların olduğu bir doğa bilimi biçiminde sunmak, tarih metafizikçilerinin kaygılarından bir olmuştur. Bu nedenle, köken, gaye ve ilerleme arasındaki ilişkinin doğadaki gibi zorunluluk ilkesine dayandırılmak istenmiştir. Bu kabullerden hareketle 18 ile 19.yüzyıllarda ortaya çıkan

değerlerin geçmiş bütün değerlerden üstün olduğunu göstermek için zorunluluk kavramı kullanılmıştır. Çünkü, eğer tarihte bir ilerleme varsa, ilerlemenin ortaya koyduğu değerler de zorunludur. Buna karşılık, zorunluluğun karşıt kavramı olan özgürlük de aynı yüzyıllarda aynı düşüncülerin tarih metafiziklerinde yer alan kavramlardan biridir. Bu iki karşıt kavramı, bir arada kullanmak, sistemde çelişki oluşturmaktadır. Özgürlük varsa, zorunluluk yoktur, zorunluluk varsa özgürlük olamaz. Bu çelişkiyi aşmak için kullanılan yol, özgürlüğün, insanın kökeninde varolduğunun kabulüdür. Tarih metafiziklerinde (Kant ve Hegel) kabul edilen özgürlük, insanın hür eylemiyle tarihi oluşturduğu düşüncesini taşımamaktadır. Tarih, aşkın varlık (Tanrı, geist ya da doğa) tarafından belirlendiğinden, insan özgürlüğü, bireysel eylem çerçevesinde ele alınmıştır. Kant'a göre, insan, çabalarıyla, tarihin gidişin gayeye ulaşmasını hızlandırabilir; ancak tarihin yönünü değiştiremez ve yeni bir gaye koyamaz. Tarihi sürecin, zorunluluk ilkesine göre ilerlediğini kabul etmek, özgürlük ve sorumluluğu ortadan kaldırmaktadır. İnsanın bütün düşünce ve eylemleri, gayeye bağlı olarak belirlenmişse, sorumluluk duymanın anlamı kalmaz. Akıl ve bilinç anlamsızlaşır. Böyle bir durum ahlâk başta olmak üzere, bütün değer yargıları etkisiz hale gelir.

İlerleme, Yeniçağın evren tasavvurunu biçimlendiren önemli kavramlardan biridir. Eski evren tasavvurunda, mükemmel olanın, insanlığın başlangıcında, kökende tanrısal özelliklere sahip bulunduğu fikrinin yerine, mükemmel olanın bu dünyada ve gelecekte olduğu fikri geçmiştir. Özellikle sanayi devrimi sonrasında insan başarılarının artması ve her açıdan giderek dünyaya hakim olunması, yeni değerlerle yeni yaşayış biçimlerinin gelişmesi, ilerleme fikrini destekleyen unsurlar olmuştur. Gayenin bu dünyada olduğu ve insanın onu gerçekleştireceği inancı, ilerlemeyi kaçınılmaz değer olarak ortaya koyar. İlerleme, köken ile gaye arasındaki ilişkiye verilen addır. Tarih metafizikleri açısından, köken, gaye ve ilerleme kavramları birbirlerinin varlığın şart koşan unsurlardır. Yani bir tarih metafiziğinin oluşması için, bu üç kavram birbirleriyle ilişkisi temellendirilmelidir. Çünkü, insanlığın bir gayesi varsa, gayenin temel özelliklerinin kökende potansiyel olarak içerilmesi şarttır. Aksi takdirde, gaye temellendirilemediği gibi, ilerlemeden de söz edilemez. İlerleme, kökende bulunan unsurların tarihi süreçte aşamalı olarak olgunlaşması ve gayeye yaklaşmak anlamını taşır. Tarihte bir gaye varsa, gaye yönünde bir ilerlemenin olmasının kabulü kaçınılmazdır. İlerleme, potansiyelin, gerçekleşmesi anlamında bir süreçtir. Başlangıçta, ilkel durumda olan unsurlar

tarihi süreç içinde, olgunlaşarak gayeye her geçen gün yaklaşılmaktadır. İlerleme fikri, geçmişin olumsuz olduğunu ya da bir şekilde olumsuz özellikler yüklendiğini kabul etmektir. İlerleme, her aşamada iyileşmelerin görüldüğü, giderek en iyiye varılacağı anlayışına dayanır. En iyiye varış, bir tür ölümsüzlüğü içerdiğinden, ilerleme ile ölümsüzlük arasında bir ilişki kurulmaktadır (Bury 1955, 4).

İlerleme fikrinin oluşmaya başladığı 16.yüzyıl Avrupa'sına karamsar bir hava hakimdi. Dönemin baskın entelektüel anlayışı, şüphecilikti. 14. yüzyılda Aristoteles, bilimi, onun karşısında Augustinus, teolojiyi temsil ediyordu. İnsanlar yüzlerini doğaya döndürdüklerinde, eski teorilerin güven verici ortamından uzaklaşmış oldular (Toulmin ve Goodfield 1965, 77-78). Güven verici yeni evren tasavvuru oluşuncaya kadar, karamsarlık havası döneme hakim olmuştur. İlerleme anlayışının 17. yüzyılda gelişmesinin nedenleri arasında, gündelik hayatın değerinin kabulü ve insan ihtiyaçları için gerekli bilginin yararlarının görülmesidir (Bury 1955, 66). Gündelik hayatın ya da bu dünyadaki hayatın değerli oluşu anlayışı ile bilimlerin kurulmasına bağlı olarak ortaya çıkan sağlam bilginin sürekli gelişeceği fikri, ilerleme düşüncesini destekleyen önemli unsurlar arasındadır (Bury 1955, 66). 17. yüzyıldaki diğer gelişmeleri de göz önünde bulunduran filozoflar, ilerleme düşüncesini kabullenmişlerdir. Tarihte, sanatta ve bilimde bir ilerlemenin olduğu sonucuna varmış ve gelecekte de ilerlemenin devam edeceğine inanmışlardır (Bury 1955, 65).

İlerleme anlayışı çerçevesinde, insan etkin bir unsur olarak, tarihin gidişine müdahale ettiği benimsenmiştir. Dahası, tarih, insanın ortaya koyduğu ürünler ve eylemlerle tanımlanmaya başlanmıştır. Modern Batı düşüncesinin bir ürünü olan ilerleme anlayışı, Antik dönemin döngüsel tarih ve Hıristiyan kutsal tarih anlayışlarını reddederek, düşünce tarihinde gerçekçi bir görüş olarak, temellendirilmiştir (Nisbet 1969, 106) Fontenelle, geçmişte medeniyetin ilerlediğini, şimdi ilerlemeye devam ettiğini ve gelecekte de ilerleyeceği düşüncesini, 1688 tarihli makalesinde açıklayarak, ilerleme kavramının ilk modern yorumcusu olmuştur. Fontenelle, entelektüel gelişmeyi, ticaretin yaygınlaşmasına, hümanizme, doğanın yaygın kontrolüne ve gözlemlere dayandırmıştır (Nisbet 1969, 104-106). İlerleme sorununu ele alan Leibniz'e göre, tarih, aklın gitgide olgunlaşmasıdır, karanlık bir başlangıçtan bu yana artan bir ışıklanmaya adım adım yükseliştir. Bu hareket sürekli, aralıkları ve sıçramaları yoktur. Görüntüdeki gerileme ve duraklamalar da yeni başarılar için

bir kuvvet toplamadan başka bir şey değildir (Gökberk 1948, 62). İlerleme sorunu, 18. yüzyılın en önemli sorunlarından biri haline gelmiştir. Aydınlanmacıların bir kısmı, insanın değişmez doğasından hareketle, değişmez yapılar keşfetmeyi umarken, bir kısmı da, tarihin iyi yönde ilerleyen bir süreç olduğunu kabul etmiştir. **İlerleme** taraftarları, tarihsel olayları nedenlerle birbirlerine bağlarken, eleştirel yöntem ile en kutsal kurumları hırpalamaktan çekinmemişlerdir. Bu öbek düşünürlerin anlayışına göre, *Tarih, insanı gittikçe daha çok erginliğe eristiren bir süreçtir*. Tarihin manası, insanlığı karanlıktan kurtarıp onu bilgi ve hürlüğün ışığına ulaştırmak, ona amaç olarak ilerlemeyi göstermektir (Gökberk 1948, 62). Böylelikle ilerleme düşüncesi, modern dönemin entelektüel köşe taşlarından biri olmuştur (Nisbet 1969, 104).

İlerleme düşüncesini temellendirmenin büyük güçlükler içerdiği bilinmektedir. Collingwood'un bildirdiğine göre, ilerleme, kötüyü atıp yerine yeniyi koymak değil, iyinin daha iyisini gerçekleştirme çabasıdır. Bir eylemin ya da işin iyi olması, o işi yapan kişinin, yaptığı iş hakkında iyi yargısına sahip olması gerekir. Bir şeyin iyi olduğuna karar vermek için, eski durumu iyi bilmek gerekir ki, iyi kararı, bir karşılaştırmaya dayalı olarak ortaya çıksın. Geçmiş ve geçmişte yaşamış insanların kendi ortamları hakkında ne düşündükleri tam olarak bilinemediğinden, karar vermek çok zordur. Dolayısıyla, bazı dönemlerin iyi ve yüce, o dönemi takip eden dönemde kötü olduğu nasıl söylenebilir? İyi dönemler, tarihinin yaşadığı dönemlerle ortak özellikler göstermesi, kötülerin göstermemesi ölçü olamaz (Collingwood 1990, 314-316). İlerleme, daha önceki çözüm yöntemini içerecek şekilde yeni bir yöntemin ortaya çıkması durumlarında mümkündür (Collingwood 1990, 317). Bu zorluklar 20 yüzyılda ele alınıp temellendirilmiştir. Yeniçağ Avrupa medeniyeti çerçevesinde ilerleme önemli bir değer olmuş ve ilerlemeyi temellendirirken, geçmişle ilgili bilgi durumlarını önemsemişlerdir.

Doğa bilimlerindeki gelişmeler, doğa hakkındaki bilgi ve onun ilkeleri, tarih için de geçerli olduğu düşüncesini doğurmuştur. Fizik biliminde keşfedilen yasaların benzerlerinin tarih alanında da keşfedileceği inancıyla tarih araştırmaları hız kazanmıştır. 19.yüzyıla bakıldığında, ilerleme sözcüğü iki şeyi birlikte dile getirmiştir: Evrim (doğadaki ilerleme) ve tarihte ilerleme (Collingwood 1990, 310). Bu yaklaşım, ilerlemenin bir doğa yasası olduğu fikrinin öne çıkmasına neden olmuştur. Diğer bir yaklaşım, insanın doğanın bir parçası olarak ürettiklerinin doğal zorunluluk yasalarına bağlı olduğudur. Bu ilişki evrim anlayışıyla temellendirilmiştir. Tarihsel süreç yasalarının evrim

yasalarıyla aynı özellikleri gösterdiği ve tarihsel sürecin doğal süreçle aynı olduğunun kabulü, ilerleme fikrini doğa yasası halinde sunulmasını sağlamıştır (Collingwood 1990, 311-312). Doğa bilimleriyle ilişkilendirilen tarihin yasaları ve gayesi olması gerektiği, tarih düşüncesinde önemli bir yer tutmuştur. Gaye ve yasa ilişkisi ilerlemeyi de kaçınılmaz hale getirmiştir.

İlerleme hakkındaki önemli sorunları Uluğ Nutku şöyle sıralamıştır: Bilginin her çağda arttığı olgusundan kalkarak insanlığın da her çağda daha ileri gittiği sonucunu çıkarmak doğru mudur? İnsanlık kavramının içeriğini sadece bilimler mi oluşturur? Tam tersi olamaz mı? Tarihte ilerleme düşüncesi bir oyalanma, belki de zorunlu bir oyalanma olamaz mı? İlerleyen bilgi, insanın yararından çok zararına kullanılınca bu bilgi kavramın kendisiyle çelişmez mi? Bilgilenme insanlığı yok olmaya doğru götürürken hangi ilerlemeyi konuşuyoruz? İnsanlığın taşıdığı olumsuzluklar, "insanlığın ilerlemesi"nin taşıdığı "etik" anlama bağlanabilir mi? (Nutku 1983, 91) Uluğ Nutku'nun ortaya koyduğu sorularda temel olan, bilginin artmasının, insanın ilerlemesinin nedeni olmadığıdır. İlerleme, elde edilen bilgileri, ahlâki bir temelden hareketle insanlığın yararına kullanılması durumunda ortaya çıkar. Eğer bilgi insanlık için zararlı bir şekilde kullanılıyorsa, orada ilerlemeden söz etmenin imkanı yoktur. Uluğ Nutku'ya göre, tarihte ilerleme olduğuna ilişkin asıl ölçüt "yaşatıcı değerleri gerçekleştirme" olmalıdır. Bu konuda tarihin başlangıcından bu yana niteliksel gelişmeler olmamakla birlikte niceliksel gelişmelerin durumu nedir? Birbirimizi yaşatmak için bireysel boyuttan, toplumsal, ulusal ve sonunda uluslararası boyutta geçiş için gözle görülebilecek adımlar atıldı mı? (Nutku 1983, 98) Yalnız insana özgü tarihsel ilerleme, bilgilerin birbirine eklenmesiyle bilinmeyenini bilinene dönüştürmesi değildir. Aşırı bilimciliğin en büyük insan başarısı sandığı bu olgu kendi başına bir hiçtir. Bilginin artışı bir sorumluluğun artışıyla birlikte getiriyorsa, bilginin kullanılışı yaşatmaktan çok daha fazla ölçüde türdeş öldürmek içinse, bu durum o bilgilerin olmadığı zamana göre gerilemeyi gösterir, ilerlemeyi değil (Nutku 1983, 102)

İlerleme anlayışı, Hıristiyan inancına göre, Tanrı'nın her şeyi insan için yarattığı ve insanın bunları nasıl kullanması gerektiğini öğrettiği inancını ortadan kaldırmaktadır. Kültürel dünyadaki her şeyin insanın yaptığının kabulü, insanın kültürel dünyaya ve kendine karşı sorumluluğunu artırmaktadır. Tanrıya karşı sorumluluk yerine, insanın kendine karşı sorumluluğu ortaya çıkmıştır. Kant'ın deyişiyle, *senin borcun yalnız kendine olsun* (Kant 1982, 119) fikri, insan ve ilerleme anlayışlarını belirleyici özelliğini ortaya koymaktadır. İnsanın kendi

yaptıklarının sorumluluğunu yüklenmesi, yeni bir ahlâk anlayışının oluşmasına neden olmuştur. Dini etki altındaki ahlâk anlayışı, pragmatik ahlâk anlayışına yönelmiştir. Kişinin öncelikle kendine karşı sorumlu olması, pratik çıkarları ve hazzı ilke haline getirmiştir. Faydacı okul, fayda esaslı bir yol izlerken, Kant, ahlâkın genel geçer olduğunu kanıtlama çabasına girişmiştir.

Evrim, kökensiz ve gayesiz bir ilerleme anlayışı ortaya koymuştur. Dini anlayış, insan ruhunu önemserken, bedeni günahın kaynağı olarak göstermiştir. Evrim anlayışında ise ruh ortan kalkmış beden önem kazanmıştır. İnsanın yarattığı değerler ve kültür, bedenin fonksiyonları olarak temellendirilmiştir. Evrim modeliyle, insan, Tanrısız ve ruhsuz kaldığından ölümsüzlüğünü kaybetmiştir. Birey olarak sonlu, tür olarak belirsiz bir geleceğe doğru gitmektedir. İnsanlık için gayeler belirlenmiş olsa da, gaye bu dünyada gerçekleşecek türdendir. İnsanlık, yaratılış temelli olmaktan çıkarılıp, evrimle açıklanmıştır. Evrimci anlayış, insanlığın geçmişini toplumlar ve toplumların temsilcisi olan devletler arasında geçen mücadeleler olarak kabul etmiştir. Tarihi süreç, en ilkel aşamadan başlayarak, mücadelelerle en gelişmiş en "ileri" duruma varıncaya kadar, düz bir çizgi şeklinde ilerlemektedir. Evrim modelinin "güçlü olan hayatta kalır" ilkesi, tarihi sürece uygulanmış, modeli geliştiren toplumlar, en güçlü olduklarından, bütün insanlık üzerinde hak iddia eder olmuşlardır. Evrimci modeli geliştiren toplumlar, kendi toplumsal şartlarında geliştirdikleri siyasi ve iktisadi değerlerden hareketle, bütün toplumları, ikna ederek ya da güç kullanarak kendi yörüngelerinde toplamışlardır. Referans aldıkları model gereği, dünyada hiyerarşik bir yapı ortaya çıkmıştır. Gelişmiş toplumların değer yargılarıyla, gelişmemiş(!) toplumlar yargılanmış ve yargılanan toplumlar, "geri" olmakla suçlanmışlardır. Geri kalmış toplumların ilerlemeleri için, gelişmiş toplumların değerleri benimsetilmiştir. Bu tavır, "insan" kavramına verilen anlamı daraltmıştır. Kapitalist zihniyetle gelişen sanayi toplumlarının temsil ettiği değerlerle bezenmiş toplumlar dışında kalan toplumlar, eksik (geri) olarak nitelendirilmiş, eksik (gelişmemiş) kalmış toplumların (kapitalist sanayi toplumlarının değerlerine değil de kendi toplumsal değerlerine sahip olanlar) sahip oldukları değerler ciddiye alınmadan, onlara kendi değerleri benimsetilerek, eksiklikten kurtarmaya çalışmış ve onları uydulaştırmışlardır.

Çöküş: Tarih metafiziklerinde çöküş, gayeyi dışarıda bıraktığından ve ilerlemenin tersi bir yapı sergilediğinden, farklı bir yere sahiptir. Bütünlükçü tarih anlayışlarında temel yaklaşımlardan biri, en etkili ve yaygın olanı, tarihte bir çöküşün olduğu görüşüdür. Çöküş anlayışına göre, başlangıçta, her şey

mükemmeldir. Ancak insanlar mükemmel olmadıklarından, ilkelere bağlı kalmamışlar, dolayısıyla da bozulma ortaya çıkmıştır. Kabile kültürlerinde ve din temelli medeniyetlerde yoğun olarak görülen bu anlayışa göre, mükemmel olan şeyler, değişmezlik niteliğine sahiptirler; ancak insan değişmektedir. Bu nedenle insan, mükemmelle tam olarak sadık kalamamaktadır. Bunun sonucu olarak, tarihte bir bozulma başlar, bozulmanın sürmesiyle, çöküş gerçekleşir. Çöküşe neden olan iki temel unsur vardır: İlki, başlangıçtaki ilkeleri belirleyen Tanrı, insanları kendi hallerine bırakmıştır. İkincisi, insanların ilkelere uymamasıdır. Her iki açıklama şekli de, toplumdaki bozulmalar ve bunalımları temellendirme yolu olarak görülür. Çöküşün gerçekleşme süreci de iki türlü olmaktadır: İlki, dairesel bir sürecin varlığına inanma. Bu anlayışa göre, başlangıçta, evren ve içerdiği her şey, özellikle insanlarla ilgili olanlar, mükemmeldi. İnsanların hatalarından dolayı, kötüye gidiş ortaya çıkmış ve devam etmektedir. En kötü noktaya gelindiğinde, yeniden mükemmel olma noktasına ulaşılacak süreç başlamaktadır. İkincisi, kökende mükemmel olarak yaratılan insan, zamanla bozularak kötüye yönelmiştir. Süreç içinde insan türü ortadan kaldırılacaktır. Kıyamet inancı da denilen bu anlayışa göre, hayat, kıyamet sonrasında öte dünyada devam edecektir. Tek tanrılı dinlerde bu anlayış kendini göstermektedir.

Çöküş öğretisi, Yeniçağ Avrupa medeniyetinde etkisini yitirmekle birlikte varlığını sürdürmüştür. Modern Avrupa'nın kuruluşunda çok önemli bir yere sahip olan Reform hareketinin kurucusu, Luther çöküşün gerçekleşeceğine ve insanlığın sonunun geleceğini ileri sürmüştür. MÖ 4000 i yaratılış yılı kabul eden Luther, insanlık tarihinin altıncı ve son çağı olarak Papalık dönemi olduğunu kabul etmiştir. Kısacası, dünyanın sonu gelecektir. Luther, "son gün yakındır, dünyanın yüz yıldan daha uzun süre varlığını sürdürmeyeceğine inanıyorum" demiştir (Toulmin ve Goodfield 1965, 76). İlerleme fikri 17.yüzyıl temellendirilip geliştirilmiş olsa da, söz konusu yüzyılın başlarında sistematik düşünürler dışında kalan kesimlerde **çürüme teorisi** baskın olmuştur. Daha çok edebiyat çevrelerinde hakim bir anlayış olarak varlığını sürdürmüştür (Bury 1955, 78). Yeniçağ Avrupa Medeniyetine hakim olan ilerleme anlayışı, 19.yüzyılda önemli eleştiriler almıştır. Bunların başında Marx'ın kapitalizmin yıkılması gerektiği düşüncesi gelir. Marx siyasi bir bakış açısından hareket ederken, iki tarih düşünürü Spengler ve Toynbee, medeniyet olgusundan hareket ederek, söz konusu medeniyetin yıkılacağını, açıklamışlardır. Spengler'e göre kültür, organik bir yapıya sahiptir. Her organizma gibi, kültür de doğar, büyür

gelişir, olgunlaşır ve ölür. Benzer bir görüş, Toynbee tarafından medeniyetler hakkında da ileri sürülmüştür. Toynbee'ye göre, her medeniyet doğar, gelişir ve ölür. Her medeniyetin çöktüğü düşüncesinden hareketle, 21.yüzyılda Batı medeniyetinin çökeceği beklentisi artmıştır.

*

Tarih metafiziklerinin ortaya koyduğu değer dizileri, içinde geliştikleri medeniyetin evren tasavvurunu kurmaya yönelik olmuştur. Ortaya konan değerler iktisat ve siyaset aracılığıyla bağlamlarından koparıldıklarından, tarih metafizikleri, siyasetin pragmatik araçlarına dönüşmüşler, insanlık, akıl, özgürlük, eşitlik, mutluluk, refah gibi temel değerleri, zengin ülkelerin burjuvazilerinin siyasi ve iktisadi çıkarlarına bağlı olarak yorumlanmışlardır. Sömürgecilik temelli iktisat ve siyaset, iki yüzyıllık sürede, dünyayı yaşanılmaz hale getirerek insan türünün varoluşunu tehdit etmektedir. Gelineen noktada, yeni bir evren tasavvurunun teorik çerçevesinin çizilmesi için, tarih metafizikleri denemelerinin yapılmasını gerektirmektedir. İnsanlığın geleceği, insanın kendini nasıl algıladığıyla yakından ilgilidir. İnsanın kendisi hakkındaki bilinci de tarih metafiziklerinin çıkış noktasıdır.

KAYNAKLAR

- Berdyaev, Nicolas; 1952, *The Beginning and the End*. Geoffrey Bles Ltd. London
- Bıçak, Ayhan; 2005, *Tarih Düşüncesi IV Tarih Metafizikleri*. Dergah Yayınları, İstanbul.
- Bury, J.B.; 1955, *The Idea of Progress*. Dover Publications, INC, New York.
- Cassirer, Ernest, 1984, *Devlet Efsanesi*. çev. Necla Arat. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Collingwood, R.G.; 1990, *Tarih Tasarımı*. çev. Kurtuluş Dinçer. Ara Yayıncılık, İstanbul.
- Collingwood, R.G.; 1999, *Doğa Tasarımı*. çev. Kurtuluş Dinçer. İmge Yayınları, Ankara.
- Duralı, Teoman; 2003, *Çağdaş Küresel Medeniyet*. Dergah Yayınları, İstanbul.
- Duverger, Maurice; 1974, *Siyasal Rejimler*. çev. Teoman Tunçdoğan. Gelişim Yayınları, İstanbul.

- Gökberk, Macit; 1948, *Kant ve Herder'in Tarih Anlayışları*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. İstanbul.
- Horkheimer, Max; 1990, *Akl Tutulması*. çev. Orhan Koçak. Metis Yay. İstanbul.
- Jaspers, Karl; 1953, *The Origin and Goal of History*. Routledge and Kegan Paul LTD. London.
- Kant, Immanuel; 1982, 'Dünya Yurttaşlığına Yönelik Genel Bir Tarih Anlayışı'. çev. Uluğ Nutku. Yazko Felsefe Yazıları Dizisi 4. İstanbul
- Lipson, Leslie; 2000, *Uygarlığın Ahlâki Bunalımları: Manevi Bir Erime mi Yoksa İlerleme mi?*, çev. Jale Çam Yeşiltaş. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.
- Meyerhoff, Hans; 1959, *The Philosophy of History in Our Time*. Doubleday Anchor Books, New York
- Nisbet, Robert A.; 1969, *Social Change and History*. Oxford University Press, New York.
- Nutku, Uluğ; 1983, "Doğada Evrim, Tarihte İlerleme Üstüne Birkaç Düşünce". *Macit Gökberk Armağanı*. (Ayrı Basım) Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara
- Popper, K. R.; 1968, *Açık Toplum ve Düşmanları: Hegel ve Marx*. c. II. çev. Harun Rızatepe. Türk Siyasi İlimler Derneği Yay. Ankara,
- Popper, K. R.; 1985, *Tarihselciliğin Sefaleti*. çev. Sabri Orman. İnsan Yay., İstanbul.
- Toulmin, Stephen; ve Goodfield, June; 1965, *The Discovery of Time*. Harper & Row, Publishers, New York.
- Touraine, Alan; 2002, *Modernliğin Eleştirisi*. çev. Hülya Tufan. YKY, İstanbul.